

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

САМАРҚАНД ДАВЛАТ ЧЕТ ТИЛЛАР ИНСТИТУТИ

Ғайбуллаев Отабек Муҳаммадиевич

ЭСТЕТИК МАДАНИЯТ

Монография

“Наврўз” нашриёти,
Тошкент – 2020

УЎК 118.232.822
КБК 87.817
Ғ 75

Ғайбуллаев О.М. Эстетик маданият. Монография.
–Тошкент: “Наврўз” нашриёти, 2020. – 310 бет.

Мазкур монографияда мамлакатимизда эстетика соҳасида амалга оширилаётган ислохотларнинг мазмун-моҳияти фалсафий тафаккур доирасида ёритилган. Унда шахс эстетик маданиятининг ёшлар тарбиясидаги ўрни, миллий ғоянинг давлат ва жамият бошқарувидаги роли, эстетик маданиятнинг ривожланиш қонуниятлари очиб берилган.

Масъул муҳаррир: ф.ф.д., проф. Яхшиликков Ж.Я.

Такризчилар: п.ф.д., проф. Қодирова Ф.Р.,

ф.ф.д., проф. Самадов А.Р.

Монография Самарқанд давлат чет тиллар институти Кенгашининг 2020 йил 5 июндаги 8-9-сонли қўшма йиғилишида нашрга тавсия этилган.

ISBN 978-9943-6590-6-3

© Ғайбуллаев Отабек Мухаммадиевич, 2020

© “Наврўз” нашриёти, 2020

КИРИШ

Мамлакатимизда амалга оширилаётган маънавий-маърифий ислохотлар негизида жамиятда эстетик маданиятининг шаклланиши ва ривожланишига сиёсий, ижтимоий, фалсафий, ахлоқий, эстетик ислохотлар қатори маънавий ҳаётга ҳам алоҳида эътибор қаратилмоқда. Шахсни ҳар томонлама шаклланган комил инсон қилиб тарбиялаш, миллий ғояни юксак ҳис-туйғулар негизида чуқур идрок этиб, мустақилликни мустаҳкамлаш ишига жалб этиш масаласи кун тартибига қўйилди. Аниқроғи юртбошимиз таъкидлаганидек: “Айни вақтда, маданият соҳасида жаҳолатга қарши маърифат билан курашиш, ёшларимизни ҳақиқий санъатни англашга ўргатиш, уларнинг эстетик оламини соғлом асосда шакллантириш бўйича олдимизда жуда муҳим вазифалар турибди”¹.

Ижтимоий-маънавий соҳалардаги ислохотлардан кўзланган асосий мақсад халқимизнинг маънавий юксалишига шароит яратиш, хусусан, ҳар бир шахсни инсонпарвар, ватанпарвар, ахлоқий-эстетик жиҳатдан комил инсонлар бўлиб етишишларининг илмий асосланган тарбиявий тизимини ишлаб чиқишдан иборат бўлди.

Шахсни билимли, масъулиятли, сиёсий жиҳатдан идрокли, ахлоқан пок ва маънавий баркамол бўлиб ўсишларида эстетик тафаккур ва эстетик маданият раўнақининг аҳамияти катта.

Эстетик маданият маълум даражада қолипга солинган, қотиб қолган тизим бўлмай, инсон фаолиятини барча тармоқлари билан боғлиқ бўлгани учун шахснинг янгича эстетик онгини ривожлантириш маънавий ислохотларда катта аҳамият касб этади.

¹Мирзиёев Ш.М. Халқимизнинг розилиги бизнинг фаолиятимизга берилган энг олий баҳодир. –Т.: Ўзбекистон, 2-жилд, 2018. 196-бет.

Бунинг учун умуммамлакат миқёсида жуда катта ишлар амалга оширилди ва оширилмоқда. Чунки эстетик тафаккури ва маданияти ривожланган шахс ўз халқи тарихи, маънавий мероси ва бугунги ижтимоий тараққиётига бефарқ бўлмайди. Ўз ҳаёти ва фаолиятини Ватан тараққиёти ва истиқболи билан чамбарчас боғлайди, ўзини миллат, мамлакат ва ижтимоий-тарихий ҳаётдан четда тасаввур этмайди.

Эстетик маданият тараққиёти шахсда фаолликни кучайтиради, ўз ижодий имкониятларини синаб кўриш ва рўёбга чиқаришга даъват этади. Ана шундай ижтимоий-тарихий ва маънавий жиҳатдан ниҳоятда зарур бўлган масала – жамиятда эстетик маданиятининг шаклланиши ва ривожланишини тадқиқ этиш ҳам назарий, ҳам амалий жиҳатдан долзарб ҳисобланади. Бунда:

Биринчидан, шахс эстетик маданиятининг ижтимоий-фалсафий тадқиқотлар тарихида қандай ўрганилганлик даражаси ҳамда ижтимоий тараққиёт жараёнида эстетик маданият ва унга доимо жамиятда эҳтиёжнинг ошиб бориши объектив жараён эканлиги маънавий-маданий соҳалардаги ўзгаришларда рўй бермоқда. Бунинг натижасида жамиятда шахс эстетик маданияти ривожига хизмат қилувчи миллий ва умумбашарий кадриятлар, жумладан, аждодларимиз маънавий меросларини тадқиқ этиш, эришилган ютуқлари асосида воқеликни илмий-назарий ўрганиш, халқ манфаатларини ифодаловчи тизимни яратишга қаратилган назарий-методологик масалалар муҳим аҳамият касб этади.

Иккинчидан, “Кадрлар тайёрлаш миллий дастури”дан келиб чиқиб таълим-тарбия босқичларида шахс, хусусан, ёш авлод дунёқарашида Ватан бўлган муҳаббат, юртга садоқат туйғуларини шакллантириш мақсадга мувофиқдир. Жамиятда жисмонан бақувват, ахлоқан пок, эстетик маданиятли, маънавий баркамол авлодни тарбиялаш давлат сиёсатининг устувор вазифаси бўлиб, беш ташаббус доирасида фарзандларимизни ҳар томонлама етук қилиб тарбиялаш бугуннинг долзарб вазифаси саналади. Уларда жаҳонда рўй бераётган турли кўринишдаги таҳдидларга қарши тура

оладиган эстетик иммунитетни шакллантириш, юртимиз равнақи йўлида сидқидилдан меҳнат қиладиган юксак маънавиятли шахслар қилиб тарбиялаш барчамизнинг бурчимиздир.

Учинчидан, бозор муносабатларининг ривожланиши жараёнида жамиятда соғлом ва эстетик муҳитни яратилиши ҳамда унинг шахс онгида акс этиши, эстетик муносабатларида мукаммал иқтисодий, ҳуқуқий, сиёсий қарашларни миллийлик руҳида шакллантиришга олиб келмоқда. Бу жараён ўзида шахсни жисмонан, айти чоғда, сиёсий, ахлоқий, эстетик ва фалсафий тафаккури мустақиллик даври ва мустақиллик мафқурасига мос келадиган, маънавий юксак авлодни шакллантириш ва ривожлантиришни кўзда тутди.

Тўртинчидан, шахсни миллий ва умуминсоний кадрятлар руҳида тарбиялаш жараёнида унинг онгида эстетик маданият унсурларини ижтимоий-фалсафий асосда камол топтириш, мафқуравий ва сиёсий фаолликни юксалтириш муҳим аҳамиятга эга.

Шахс эстетик тафаккури ва маданиятини юксалтириш, тарбиялаш осон иш эмас. Айниқса, бугунги мафқуравий қарашлар гоҳ ошқора, гоҳ пинҳона тус олган, турли экстремистик оқимлар ва ақидапарастлар заиф иродали ва тафаккури тор ёшларни ўз томонига оғдириб олишга интилаётган бир даврда бу масала ниҳоятда долзарб аҳамият касб этади. Шахснинг эстетик маданиятини шаклланиши жамиятнинг учун ҳар бир бўғинида жиддий ишлар олиб бориш, хусусан, ёшлар онгига миллий ва умуминсоний ахлоқий-эстетик кадрятлар мазмунини сингдириш, уларнинг эстетик маданиятини замон талаби асосида шакллантириш ва ривожлантиришни тадқиқ этиш долзарб илмий муаммодир.

Бешинчидан, фуқаролик жамиятини барпо этишда билимдон, зукко, серғайрат, фидойи ва интеллектуал салоҳиятли шахс мамлакатимизни янада гуллаб яшнаши, озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт қуришда таянч бўладиган беш ташаббус жамият равнақиға хизмат қилади. Шунинг учун ёшларнинг ижодкорлик туйғуларини рўёбга

чиқариш ва ривожлантириш учун, биринчи навбатда, уларни халқимизнинг олижаноб анъаналари, пурмаъно ўғитлари ва тарбиявий анъаналари билан баҳраманд этиш, тарих ва бугунги даврни бирлаштирувчи ижтимоий-фалсафий инсоний ғоялар билан куроллантириш зарур бўлади.

Олтинчидан, бугунги кунда шахс эстетик маданиятининг замонавий дунёқараш билан бойиб бориши, бунинг натижасида глобаллашувнинг ҳар бир фуқаро ижтимоий ва эстетик ҳаётига таъсири вужудга келаётганлигини объекти ижтимоий зарурият сифатида кўрсатиб берилган. Глобаллашув жараёнида эстетик маданиятнинг энг асосий вазифаси шахсни ёт таъсирлардан химоя қилиш, ҳаётда завқ-шавқ билан яшашга ўргатиш, уларга ўрнак бўлиб, бошқаларнинг ҳавасини келтирадиган маънавий-руҳий камолотга эришишдан иборатдир.

Мамлакатимиз ижтимоий-сиёсий ҳаётида юз бераётган бундай ислохотларнинг фалсафий-эстетик моҳиятини шахс онгига, тафаккурига сингдириб бориш, уни миллий ғоя руҳида тарбиялаш курилаётган фуқаролик жамияти маънавий дунёсининг асосий негизини ташкил қилади. Чунки демократик ва фуқаролик жамиятининг ворислари ва бунёдкорлари бўлган инсонлар гўзаллик қонунлари асосида яшаб ва фаолият кўрсатиб ижтимоий ҳаётда фаол субъект сифатида намоён бўлмоқда.

БИРИНЧИ БОБ. ШАХС ВА ЖАМИЯТ ЭСТЕТИК МАДАНИЯТИ РИВОЖЛАНИШНИНГ НАЗАРИЙ- МЕТОДОЛОГИК АСОСЛАРИ

1.1§. Эстетик маданият ривожланишининг фалсафий асослари

Кишилик жамияти тарихий тараққиёт жараёнида хилма-хил кўринишларда намоён бўлган. Ҳар бир тарихий даврда ижтимоий-фалсафий қарашлар, диний ақидалар қаторида эстетик маданиятнинг серқирра жабҳалари ҳам вужудга келади. Бунга параллел равишда маданият ўзининг эстетик қиёфасини ҳаётнинг реал воқеа-ҳодисалари ва ижтимоий тафаккур шаклланишида ифодалаб келган. Шахс эстетик маданияти ривожланиб борар экан, “ўз фалсафий асосига эга бўлмаган ёки ундан ажралган ғоя ва мафкура ижтимоий ҳаётда муҳим аҳамият касб этмаслиги, ҳатто инсон ҳамда жамият тараққиётига”¹ янгича кўринишни олиб келолмаслиги табиий ҳолдир.

Шундай экан, ҳар бир шахснинг дунёқараши жамиятнинг маънавий-эстетик ҳаётини белгилайдиган, инсон учун хизмат қиладиган ахлоқий идеалга асосланиб, янгича завқий муносабатларни шакллантириб боради. Мана шу жараёнда шахснинг эстетик онги ва маданиятини юксак маънавият билан бойитиш, инсонпарварликни камол топтирадиган завқли ҳаётни барпо этиш шароити вужудга келади. Унда ҳар бир инсон ўз қалби ва шуурига маданият ва маънавият, ахлоқ ва одоб, эзгулик ва комиллик тушунчаларини сингдириб боради. Бу тушунчаларни завқий томонга йўналтирилган эканлиги, уларни ҳар бир инсон ҳиссий-эмоционал қабул қилиши бевосита шахсни ўз-ўзидан эстетик маданият томон етаклайди.

¹ Мамашқиров С., Тогаев Ш. Эркин ва фаровон ҳаёт қурилишининг ғоявий-мафкуравий масалалари. -Т.: Маънавият, 2007. 25-бет.

Айни пайтда эстетик маданиятнинг жамиятдаги шаклланиш жараёнини ўрганилиши муайян қарашларда хилма-хил кўриниш ва воқеликнинг эстетик манзарасини намоён этиб келмоқда.

“Эстетик маданият” тушунчасига кўпчилик адабиётларда хилма-хил фикрлар ва таърифлар берилади. “Эстетик маданият, – деб ёзилади фалсафа қомусий луғатида, – эстетик қадриятлар, уларни яратиш ва истеъмол қилиш усулларининг мажмуи”¹. Бу таърифда эстетик маданият қадриятлар доирасида тадқиқ этилиб, унинг жамиятда шахс табиатини эстетик ўзлаштириш жиҳатлари, санъатнинг меҳнат фаолияти жараёнида яратилиши ва эстетик тарбия тизими масалалари акс эттирилган.

“Эстетик маданият, – деб таъкидланади “Эстетика асослари” китобида, – бу инсон эҳтиёжларининг мураккаб тизими бўлиб, унда одамзод хиссиётлари, малакалари, кўникмалари, билимлари, меъёрлари, маслақлари бир-бири билан чамбарчас боғланиб кетганлиги”²дир. Бу таърифда эстетик маданият кўпроқ инсоннинг эҳтиёжларига боғлаб ёритилади.

Бошқа бир таърифда, “...эстетик маданият инсоннинг маънавий-ҳиссий фаолияти билан боғланган муносабатлар ва қадриятлар тизимини ифодалайди”³, дейилади.

“Эстетик маданият қадриятларини ўзлаштириш, – деб ёзилади, “Маданиятшунослик асослари” китобида, – шахсий ва ижтимоий тажрибанинг ўзаро алоқадорлиги негизида амалга ошади, унда шахснинг эстетик дунёқараши, қадриятларга танлаб муносабатда бўлиш малакалари, гўзаллик ва мукамаллик тўғрисидаги тасаввурлари, воқелик, санъат қадриятларини идрок этиш шакллари, эстетика, санъатшунослик тўғрисидаги билимлари муҳим омил

¹ Фалсафа. Қомусий луғати. –Т.: 2004. 466-бет.

² Umarov E., Karimov R., Mirsaidova M., Oyxov`jayeveva G. Estetika asoslari. –Т.: Cho`lpon, 2006. 143-бет.

³ Гулметов Э., Қобилжонова Т., Эрназаров Ш., Маврулов А. Маданиятшунослик. – Т.: 2000. 38-бет.

ҳисобланади. Шахсининг эстетик маданияти, шундай қилиб, эстетик қадриятларни яратиш, ўзлаштириш ва истеъмол қилиш усулларидан ташкил топади”¹. Бу таърифда ҳам эстетик маданият қадриятларни ўзлаштиришга ва истеъмол қилиш усулларига кўпроқ аҳамият берилади.

Қуйидаги таърифда эса, шахс эстетик маданияти бу “...эстетик маданиятни мақсадли қисмлар асосида ҳал этишда келажакка воқеликнинг эстетик моҳиятини қарама-қаршилиқлар ва мураккаб жараёнлар негизида тўғри йўналтиришдир”², дейилади. Бу таърифда ҳам эстетик маданиятнинг моҳияти очишдан кўра, мантиқий мавҳумлашиш кучайиб кетган.

Эстетик маданиятга берилган турли-туман таърифларда бу муаммонинг айрим томонлари, қирралари олинади, аммо унинг туб моҳиятини очиш эътибордан четда қолган. Лекин “...эстетик маданият – эстетик муносабатлар ва қадриятлар тизимининг мураккаб таркибли ўзаро алоқалари йиғиндисидир”³, дейилганда масалага анча яқинроқ келинади.

Ушбу таърифлардан келиб чиққан ҳолда эстетик маданиятнинг жамият тараққиётидаги ўрни ва ролини таҳлил этиб, унга қуйидагича таъриф бериш мумкин.

Эстетик маданият бу – муайян ижтимоий-тарихий тараққиёт жараёнида кишиларнинг воқеликдаги нарса ва ходисаларга нисбатан ҳиссий-эмоционал муносабатда бўлиб, уларни маънавий-эстетик қадрият сифатида баҳолашининг ифодасидир. Шунингдек, эстетик маданият, инсон ва жамият моддий-маънавий даражаси, ижтимоий-сиёсий омиллар, шахсий, миллий ва умуминсоний қадриятларни ўз ичига олувчи ижтимоий-тарихий ҳодисадир.

Ушбу таъриф эстетик маданиятнинг кенг қамровли эканлиги, воқеликнинг инсон фаолияти билан чамбарчас боғлиқлиги, ҳар бир завқий муносабат эстетик

¹ Маданиятшунослик асослари. -Т.: 2006. 84-бет.

² Пирадов А.В. Эстетическая культура личности. –Ленинград: Знание, 1978. -с. 6.

³ Эстетика (словарь), -Москва: Политиздат, 1989. -с. 169.

дунёқарашнинг негизида ривожланиб бориш тенденцияси бўлишини ҳис қилиш лозим.

Юқоридаги таърифнинг ихчамлаштирилган кўриниши сифатида эстетик маданият – бу инсон жисмоний ва маънавий камолотининг завқий ифодасидир, дейиш мумкин.

Барча таърифларда эстетик маданиятнинг шахс маънавий камолоти билан боғлиқ фикрлар илгари сурилади. Буларнинг шахс ижтимоий ҳаётида муҳим эстетик қадриятлар ва идеалларни яратиб бориши натижасида ўзига хос қонуниятларни шаклланиб боришини кўриш мумкин.

Эстетик маданиятнинг методологик асослари шахснинг эстетик эҳтиёжларидан келиб чиққан ҳолда, инсонда завқий муносабатларни шакллантирувчи ҳис-туйғу, малака, кўникма, меъёр ва мезонлар билан узвий алоқадор бўлади. Бу эса, ўз навбатида, шахснинг воқеликни идрок этиши билвосита эстетик ҳиссиётларда намоён бўлиб боришини кўрсатади.

Жамиятнинг ривожланиб бориши давомида эстетик маданият фақатгина воқеликни эстетик идрок этиб қолмасдан, балки шахснинг эстетик онгида вужудга келадиган гўзаллик дунёсининг қиёфаси, бадий-эстетик дидлари, асрлар давомида шаклланиб ва сайқалланиб келадиган умуминсоний қадриятлари, ахлоқий ва эстетик идеаллари ҳам бойиб боришини ифодалайди.

Шунингдек, эстетик маданият жамият ривожидида хилма-хил вазифаларни бажариб келади. У тадрижий ривожланиши жараёнида шахснинг табиатга бўлган муносабати ва уни ўзлаштиришга интилишини, меҳнат фаолиятининг ўзгариб боришини, маиший хизмат соҳасини, ижтимоий ҳаётнинг завқли манзараларини, инсонларнинг борлиққа завқий ёндашувини, жамият талаб ва эҳтиёжлари асосида вужудга келадиган бадий-эстетик омилларнинг қондирилишини таъминлайди.

Жамият маънавий ҳаётининг гўзаллик қонунларига мувофиқ ўзгарувчан бўлишига, аввало, шахснинг эстетик маданияти ўз таъсирини ўтказиши. Шахс эстетик маданиятида фақатгина муайян жамиятнинг эстетик маданияти, ўз

халқининг бадий-эстетик ва маънавий-ахлоқий қадриятларини эмас, балки, шу вақтгача инсоният яратган барча қадриятлар тизимини ўзлаштирилиши, адабиёт ва санъатнинг баҳоланиб борилиши ва муҳокама этилиши, табиатдаги воқеа-ҳодисаларга нисбатан завқий муносабатни шакллантириш назарда тутилади. Шахс эстетик маданияти ҳамиша инсоннинг воқеликка завқий муносабатининг намунаси сифатида эстетик тасаввур, фаолият, талаб ва эҳтиёж, тафаккур ва нутқ, ижтимоий ҳаёт ва меҳнатдаги гўзалликни ўз ичига қамраб олади.

Эстетик маданият жамият ва шахс маънавий ҳаётининг муҳим омили бўлишига қарамасдан, у фақатгина маънавий омилларга асосланиб қолмайди. У бутун бир инсоният томонидан яратиладиган нарса ва ҳодисаларнинг ички ва ташқи дунёсида акс этиб туради. Бошқача айтганда, эстетик маданият инсоният тарихий тараққиёти жараёнида эришган тажрибалари, табиатга бўлган завқий муносабатларининг намоён бўлиши, ижтимоий-руҳий феноменларнинг ўзгариши билан боғлиқ бўлади. Шу боисдан эстетик маданиятда тарихийлик негизида вужудга келадиган моддий, маънавий, ахлоқий, диний, эстетик, сиёсий ва ижтимоий соҳаларни, шахснинг жамиятда субъект сифатида эстетик талаб ва эҳтиёжларини қондирилишини назарда тутади.

Ижтимоий тараққиётда эстетик маданият бир авлоддан иккинчи авлодга ўтиб боровчи завқли ҳаётни шакллантириб боради. Бу эса асосан адабиёт ва санъатда кўпроқ ўзини ранг-баранг қиёфаси билан шахснинг образлари, мақсадлари ва идеаллари сифатида намоён бўлади. Бу фаолиятда эстетик маданиятни шакллантириш шахсдан улкан меҳнат талаб этади. Лекин ҳамиша ҳам шахс бирон-бир эстетик фаолият асосида ўзи мустақил билим олиши, табиат ва жамиятни ўрганиши, шахсий ҳаётида юз берадиган ўзгаришларга тайёр туриши осон кечмайди. Шу сабабли ижтимоий ҳаётдаги бадий-эстетик ислохотлар шахс учун ижобий таъсир этувчи восита сифатида муҳим аҳамият касб этиб, ҳар бир шахсга йўналтириладиган эстетик ҳиссиёт негизида мулоқот

маданиятига чорлайди, ҳар бир кишини гўзаллик, завқ-шавқ оламига, ақл-идрок билан яшашга, дид билан инсон қалбидан жой олишга ундайди.

Эстетик маданият орқали ҳар бир шахс ўтмиш меросини ўрганиб, фалсафий тафаккурини бойитиб боради ва реал ҳаёт манзараларини идрок этишга, ундан сабоқ олишга ҳаракат қилади.

1.2§. Фалсафа тарихида эстетик маданиятнинг ўрганилиши: ретроспектив ёндашув

Эстетик маданият, кенг маънода, ҳаётни фалсафий идрок этиш ва ҳаётга фалсафий-маънавий муносабатда бўлиш демакдир. Бу нарса тарихий жараён сифатида қадимдан то ҳозирги кунга қадар ўзининг бой меросини жаҳон халқлари фалсафий тафаккурида ифодалаб келган. Айниқса, қадимги Хитой, Ҳиндистон, Юнонистон каби давлатлардаги ижтимоий-фалсафий фикрлар тараққиётида эстетик маданият даврлар оралиғида ретроспектив ёндашувлар ривожланган.

Бу давлатларда ўзига хос эстетик дунёқараш шаклланган. Улардаги “...қадимги эстетик маданият ёдгорликларининг мавзу йўналиши ҳам диққатга сазовордир. Асосий тасвир (қоя суратлари) ва таклид (рақслар) учун овчилик касби билан боғлиқ ҳайвонлар объект қилиб олинган. Ёввойи буқа, фил, кийик тасвирларини яратиш билан қадимги одамлар улар ҳақида ўзи билган жуда муҳим хислатларини ва бу хислатларга хос ўзининг хатти-ҳаракатларини ифодалаган”¹.

Фан ва маданиятнинг юксак эстетик маданиятга оид кўринишлари қадимги Хитой халқи дунёқарашида гўзаллик ҳақидаги тушунчаларида ифодаланган. Хитойликлар қадимдан ҳунармандчилик билан шуғулланишганликлари сабабли бутун дунё халқлари томонидан “Чин” мамлакати деган номга сазовор бўлишган. Хитойда ижтимоий-эстетик

¹ Умаров Э. Эстетика. –Т.: Ўзбекистон, 1995. 137-бет.

фикр ривожда Конфуций (эр.ав. 551-479) алоҳида ўрин тутди. У ўзининг эстетик ғояларга бой “Кўшиқлар китоби”, “Баҳор ва куз” асарларида табиатнинг хушманзара кўриниши, зилол сувлар жилваси, бутун мавжудотнинг чиройини тараннум этган. Шунингдек, инсоннинг ҳис-туйғулари туғма хусусиятлар асосида шаклланиб, жамиятда эстетик маданиятни камол топтиради, дейди. Лекин бу хусусиятлар ижтимоий ҳаёт давомида нафосат ва гўзаллик, уйғунлик ва мувофиқлик, фантазия ҳамда санъат кабиларга боғлиқ равишда ўзгариб боради, деб таъкидлайди. У эстетик маданият билан ахлоқий етуклик орасидаги муштаракликни улуғлайди. Конфуций таълимотига кўра, эстетик маданиятли кишилар “...соғлом жамият яратиш учун зарур бўлган барча ижобий руҳдаги инсоний хислатлар ўз-ўзидан намоён бўлмайди, уларга эга бўлиш учун кишининг ўзини-ўзи тарбиялаши, ҳаётда ўз ўрнини топишга интилиши каби масъулиятни онгли равишда ҳис этиши керак”¹. Шахсларнинг эстетик маданиятли бўлиши уларнинг зиммаларига юкланган вазифаларни кўтаринки руҳда ва аниқ бажаришни тақозо этади.

Конфуций жамиятда шахсларнинг эстетик маданиятли бўлиши учун ўзларининг зиммаларига юкланган вазифаларини аниқ бажариш мақсадга мувофиқлигини айтади².

“Конфуций таълимоти, – деб ёзади, Э.Умаров, – қадимги анъаналарга ва аждодларга ҳурмат билан қарашга асосланган, зеро унинг қатъий ишончига кўра қадимги ҳукмдорлар доно, амалдорлар беғараз ва таъмасиз бўлиб, халқ ҳурмат ва мурувватли эди”³.

Қадимги Хитойдаги эстетик маданиятга оид фикрлар Лао Цзи (мил.ав. VI-V асрлар) томонидан илгари сурилган даосизм таълимотида ифодаланган. Унинг таълимотига кўра,

¹ Низомидиднов Н. Қадимги Хитой тарихи, диний эътиқоди ва маданияти. –Т.: Fan va texnologiya, 2014. 183-бет.

² Туленов Ж. Диалектика назарияси. Т., Ўзбекистон, 2001. 20-бет.

³ Эстетика асослари. –Т.: Чўлпон, 2006. 32-бет.

дао қонуни – табиатнинг яшаш қонунидир, ундаги ранг-баранглик кураши ва уйғунлиги абадийликнинг эътироф этилишидир¹. Демак, жамият ва шахс эстетик маданияти бир-бири билан чамбарчас боғлиқ ҳолда тадрижий ривожланиб бориши Хитой мутафаккирларининг диққат марказида бўлган.

Даосизм таълимотича, шахс эстетик маданияти табиат ва жамият ўртасидаги ўзаро алоқадорлик орқали уйғунлашиб кетади. Бу жараёнда “санъатни бир одамдан иккинчи одамга ўтказиб бўлмайдиган, яъни ўргатиб бўлмайдиган олий ҳодиса сифатида талкин этади. Санъат ўз ички ниятида табиатдаги ўхшашликни (айнанликни) илғаб олиш; “тутиб қолиш” қобилиятидир. Ниятнинг ўзи санъаткор қалбида бирон-бир масъулиятсиз, ҳеч қандай шакл-у шамойилсиз туғилади, шаклни эса, у ўзида (қардош) бўлган табиат билан уйқашиб (хе) кетган лаҳзада олади. Ижодий жараён барча кучлар олий даражада жамланган лаҳзада вужудга келадиган нағохоний “башорат” тарзида тушинилади”². Ана шу аснода табиат ва жамиятдаги гўзалликлар бир-бирини тўлдириб, ўзгариб боради. Лао Цзи эстетик ғояларнинг жамиятда қарама-қаршилиқлар асосида амалга ошишини эътироф этади. Бинобарин бу таълимот негизида шахснинг камолоти жамиятдаги ижтимоий-эстетик ҳодисалар билан боғлиқ, деган фалсафий ғоя ётади.

Шахс эстетик маданияти тўғрисидаги ғоялар қадимги Ҳиндистон халқи ижтимоий ҳаёти билан узвий боғлиқ ҳолда шаклланган. Қадимги ҳиндлар томонидан мил. ав. уч мингинчи йилларда яратилган дастлабки эстетик маданият намуналари “Рамаяна”, “Маҳобҳорат”, “Калила ва Димна”, “Ведалар” каби машҳур асарларда шахснинг жамиятда тутган ўрни, эстетик тасаввурлари, маданияти ҳақидаги қарашлар ўз аксини топган. Асрлар давомида “веда оҳанглари замирида дунёвий мутоз мусиқа яратилиб, ундан сўнг эса, шу аснода

¹Фалсафа асослари. –Т.: Ўзбекистон, 2005. 56-бет.

²Sher A. Estetika.–Т.: O‘zbekiston, 2014. 41-бет.

замонавий асарлар ёзишга ўтилган. Ведалар тизимидаги иккинчи қисмининг махсус мусиқий оҳангларга бағишланиши, ҳинд сарзаминида нишонланадиган барча диний ва миллий байрамларнинг куй ва кўшиқлар жўрлигида ўтказиш анъанасига диний эътиқод томонидан расман кенг йўл очиб берилган”¹лиги шахс эстетик маданиятининг мукамаллиги билан кишини ўзига жалб этади.

Бу даврларда ҳиндларда мусиқа санъати кучли ривожланган. Ҳиндлар энг қадимий, ниҳоятда ўзига хос мусиқа маданиятига эга. Азалдан ҳиндларда ҳар қандай мусиқа асари анъанавий усул-ритм йўлларида бири рагалар асосида яратилган. Рага - ҳинд мусиқа эстетикасида асосий тушунча, унда ҳар бир сўз чуқур маънога, маълум бадиий образга эга. Масалан, рага васанта-бахорни ифода қилади, рага-камала нилуфарни билдирса, рага-ширингара севги туйғусини ифода этади ва ҳоказо.

Қадимги ҳиндлар эстетик маданиятининг ижтимоий-фалсафий асослари муқаддас “Ведалар”да ёрқин ифодаланган. Унда эстетик маданиятнинг ўзига хос хусусиятлари, фалсафий-эстетик ғоялар, “нафақат диний йўналишда, балки кўҳна ҳинд фалсафаси, ҳуқуқшунослиги, психологияси, этика ва эстетикаси, табиати, тили, урф-одатлари ва ижтимоий ҳаёт шакллари”² ифодаланган. “Ведалар”да турли хил халқ оғзаки ижоди намуналари илоҳий куй ва кўшиқлар, мадҳиялар тарзида ифодаланган. Бундан ташқари, ҳинд мактабларида эстетик маданиятнинг турли кўринишларига ҳам катта аҳамият берилади. Хусусан, қадимги йога мактаби ҳақидаги манбаларда бундай дейилади: “...машқни бажариш вақтида айрим лаҳзаларда туюладиган ниҳоятда ёқимли ва ҳузурли туйғулар, кишининг руҳиятидаги тетиклик, енгиллик, бахтиёрлик ва хотиржамлик ҳиссиётларини бағишлайди”³. Бу ерда йогларнинг маиший

¹ Низомиддинов Н. Қадимги Ҳиндистон тарихи, диний эътиқоди ва маданияти. –Т.: Fan va texnologiya, 2014. 404-бет.

² Ўша асар. 86-бет.

³ Ўша асар. 180-бет.

турмуш эстетикасига хос овқатланиш завқи ва лаззатланиш туйғулари ўз ифодасини топган.

Агар “Ведалар”да эстетик ғоялар илоҳий кучга буйсунишни талаб этса, Чорвака-локаятчилар дунёвий лаззат ва завқ-шавқни эстетик маданият марказига қўядилар: “Бизга тааллуқли бўлган мавжуд лаззатлардан фойдаланиш ва иложи борича бизга азоб-укубат, ғам-андух келтирувчи нарсалардан ўзимизни тортишимиз керак”¹. Ана шундагина шахс ўзининг бахт-саодати ва фаровон ҳаётини таъминлаб, эстетик маданиятини теварак-атрофдагиларга намоиш эта олади.

Қадимги хинд файласуфи Капила шахс эстетик маданияти маънавий камолот чўққиси эканлигини таъкидлайди. Унинг фикрича, ҳар бир инсон дунёда кийноқ-азобдан халос бўлишга интилиши лозим. Лекин бунга гўзал хотинга эга бўлиш, бойлик тўплаш, яхши уй-жойли бўлиш билан эришилмайди. Гарчи бойлик тўплаш бир мунча камолотга эришишга имкон туғдирса-да бу олий камолотга етишиш деган сўз эмас. Бойлик, ҳокимият, булар барчаси хароб ва йўқ бўлишга маҳкум. Хотинларнинг ёшлиги, ҳам гўзаллиги ўткинчи. Бу хил нарсалар ҳаёт азоб-укубатларидан халос бўлишга асос бўла олмайди, деб таъкидлайди. Шу боис, шахс эстетик маданияти жамиятда барча нарсалардан устун туриб, маънавий-руҳий тетиклик бахш этади.

Қадимги дунё эстетикаси юнон фалсафасига монанд холда вужудга келди. Шу асосда тартибга солинган кўплаб эстетик назариялар шаклланиб, шахс эстетик маданиятининг турли-туман эстетик ғоялари ва фикрлари ривожланишига замин бўлиб хизмат қилди. Мана шундай эстетик маданиятни юнон фалсафий мактаблари Милет, Элей ва файласуфлари Пифагор, Гераклит, Эмпедокл, Анаксагор, Демокрит, Сукрот, Афлотун, Арасту кабилар илгари суришди.

Қадимги Юнонистондаги фалсафий фикрлар таракқиётида шахс эстетик маданиятининг ижтимоий-фалсафий асослари бир қатор файласуфлар ижодида ёрқин

¹ Юлдашев С.А. Антиқфалсафа. –Т.: 1999. 13-бет.

ифодаланган. Хусусан, Милет фалсафий мактабининг асосчиларидан Фалес (мил.ав. 624-547 й) эстетик ғояларни илоҳиёт билан боғлайди. Унингча, "...коинот ҳамма нарсадан гўзалроқдир, зеро, у Худонинг кароматидир"¹. Шахс эса ана шу кароматдан бахраманд бўлиб, ўз гўзал туйғулари ва тушунчаларининг эстетик маданиятини шакллантиради.

Милет мактабининг вакили Анаксимандр (мил.ав. 610-546 й) Фалесдан фаркли равишда ўзининг эстетик карашларида "ҳиссий идрок этиладиган олам ҳодисаларнинг бирламчи асосини"² ташкил этади, дейди. Бу идрок жараёнида шахснинг гўзаллик тўғрисидаги ҳиссий қобилиятлари шаклланади.

Яна бир милетлик файласуф Анаксимен (585-525 й) шахс эстетик ҳиссиётига таъсир этадиган жиҳатларни "...инсон ва жонзотлар танасига қувват берадиган ва яхлитлигини сақлайдиган ҳаёт нафасини осмон ёритгичлари ва коинотни қўллаб-қувватлаб турадиган ҳаво билан қиёслайди"³.

Қадимги юнонда эстетик маданият тушунчасининг шаклланишига катта таъсир кўрсатган файласуф ва математик олим Пифагор (эр.ав. 580-500) эди. Пифагор ва пифагорчилар оламдаги нарса ва ҳодисалар моҳиятини рақамлар билан тушунтиради. 1 рақами оламдаги ҳамма нарса ва ҳодисаларнинг нафосат оламининг асосидир, 2 рақами табиатдаги қарама-қаршилиқлар, яъни гўзаллик ва хунуқлик, ёруғлик ва зулмат, эркак ва аёл каби тушунчаларнинг асосидир, деб таъкидлашади.

Пифагорчиларнинг фикрича, ер дунёвий оловсимон марказ атрофида айланиб, алоҳида баландликка эга бўлган монотон товуш чиқаради. Масалан, ойнинг товуши баланд ва ўткир. Сатурннинг товуши энг паст. Бу товушлар биргаликда ҳамоҳанг куйни яратади⁴. Пифагорчилар нафосат асослари ва

¹ Ғарб фалсафаси. –Т.: Шарқ, 2004. 16-бет.

² Ўша асар. 17-бет.

³ Ўша асар. 19-бет.

⁴ Юлдашев С.А. Антикфалсафа. –Т.: 1999. 26-бет.

муסיқавий оҳанглар ҳақидаги фикрларини математика тили ва ҳисоби орқали ифодалашга ҳаракат қилганлар ва шу асосда эстетик маданият назарияси учун ниҳоятда зарур бўлган гармония ва дисгармония ҳақидаги таълимотни ҳам илгари сурганлар.

Эстетик маданият ривожда Гераклит (э.р.ав. 530-470) юнон фалсафасида янги эстетик ғояларни илгари сурди. Унингча, нафосат моддий дунёнинг ўзидан келиб чиқади, яъни барча гўзаллик дунёвий олов асосида вужудга келади. Гераклит нафосат нисбийлигини тушунтиради. У кишиларнинг ҳаёти – “болаларнинг ўйинига” ўхшайди. Улар ўз хоҳишларининг қулидирлар. Бахт тананинг фароғатидан эмас, балки тўғри фикрлаш ва тўғри гапириш, шодлик ва хуррамлик, табиатга мувофиқ ҳаракат қилишдан иборатдир.

Гераклит учун шахснинг юксак эстетик ғояларга эга бўлиши моддий дунёга боғлиқ. “Унингча, нафосат моддий дунёнинг ўзидан келиб чиқади, яъни барча гўзаллик дунёвий олов асосида вужудга келади. Гераклит нафосат нисбийлигини тушунтиради. У кишининг ҳаёти – “болаларнинг ўйини”га ўхшайди. Улар ўз хоҳишларининг қулидирлар. Бахт тананинг фароғатидан эмас, балки тўғри фикрлаш ва тўғри гапириш, шодлик ва хуррамлик, табиатга мувофиқ ҳаракат қилишдан иборатдир”¹. Шахснинг эстетик маданияти ҳаёт сингари ранг-баранг ва диалектик қарама-каршилиқлар орқали шаклланади, деган ғоя ётади.

Гераклит инсон маънавий камолотида ҳиссий ва мавҳум билим тўплашга, эстетик маданият ҳар иккаласини бирга олиб бориш лозимлигини таъкидлайди. Чунки, ҳиссиёт, жисмнинг табиати ҳақида узил-кесил билим беролмайди. Тўлиқ билимни фақат тафаккур бера олади, дейди. Демак, тафаккур устунлиги, тафаккур орқали ҳиссиёт маъносини, ахамиятини идрок этиш шахснинг ҳақиқий нафосатни ажратиб олишга имкон беради.

¹ G'aybullayev O. Estetika. O'quv-uslubiy qo'llanma. – Samarqand: SamDCHTI, 2019. 20-21-betlar.

Инсоннинг ҳиссиёти, тафаккури ва фаолиятининг ижтимоий-тарихий амалиёт ва тараққиёт билан боғлиқлигини образли тарзда идрок этган Элей мактабининг асосчиси Ксенофон (мил.ав. 565-473 й) шундай деган эди: “Агарда букалар, отлар ва шерлар инсон каби кўлларга эга бўлганларида эди, унда инсонларга ўхшаб тасвирий санъат асарларини яратишлари мумкин эди. Отлар худоларни отларга, букалар эса худоларни букаларга ўхшатиб чизардилар ҳамда уларнинг жисмий тузилишини ўзларининг жисмий тузилишига ўхшатардилар”¹, деб таъкидлайди, файласуф.

Элей мактабининг вакилларида яна бири Парменид (мил.ав. 540-V аср) эстетик маданият, шаклланишининг мураккаб жараён эканлигига эътибор қаратиб, шахс эстетик маданиятининг юксак намунаси фақатгина “кўрган, эшитган, сезган нарса эмас, балки кўринмайдиган, сезиб бўлмайдиган оламгина”² ҳам бўлиши мумкин, деб таъкидлайди. Парменид эстетик ҳиссиётлар, тасаввурларни ахлоқий тушунчалар билан боғлиқ эканлиги ҳақида фикр юритиб, “коинот марказида Ҳақиқат ва зарурият туради. У сайёралар ва юлдузлар ҳаракатини бошқаради. У барча худолардан аввал Эрос-мехр-оқибат маъбудасини яратган. Эрос туфайли одамлар ўзаро ҳамкорлик, ҳамжиҳатликка интиладилар, ўз мақсадларига эришадилар”³, дейди. Бу жараёнда Эрос шахсларнинг эстетик маданиятини тартибга солади, жамиятдаги қонуниятларни гўзалликка буйсунишга даъват этади.

Сициялик Эмпедокл (490-430й)нинг ўз эстетик қарашларида гўзалликнинг мураккаб тасаввур эканлигига ишора бор. Унингча, “бирлик ва кўплик, муҳаббат ва ёвузлик каби қарама-қарши кучлар бир пайтнинг ўзида мавжуд бўлмай, навбатма-навбат мавжуд бўлади”⁴. Демак, инсоннинг

¹ Юлдашев С.А. Антиқфалсафа. –Т.: 1999. 27-бет.

² Рассел Б. История западной философии. –М.: Наука, 1999. -с.76.

³ Фалсафа дугати. –Т.: 2004. 323-бет.

⁴ Юлдашев С.А. Антиқфалсафа. –Т.: 1999. 35-бет.

эстетик маданияти ҳар хил вазият ва кайфиятларни акс эттириб, ҳамиша ундаги ижтимоий ўзгаришларга ҳамоҳанг равишда янгилашиб боради.

Эмпедокл шахсий ҳаётида ҳам эстетик жиҳатдан ранг-барангликка интилган, ўз шахсий кўрки ва кўринишига алоҳида эътибор берган. Масалан, Олимпия ўйинлари бўлаётган жойда у пайдо бўлар экан, унга қараб кўпларнинг югуриб борганлари, талпинганлари ҳақида афсоналар тўқилган. Унинг кийим-кечаги ва ташки кўриниши ўз шуҳратига мос бўлган, у коҳинлар киядиган уст-бошда, олтин қайиқда, тож кийиб юрган, унинг атрофида, одатда, кўплаб мулозимлари бўлишган¹.

Қадимги даврнинг эстетик маданияти ривожига улкан ҳисса қўшган файласуф Анаксагор (мил.ав. 500-428 й) шахс эстетик маданиятини Афинада кенг ёйишга интилди. Шу боисдан, "...моддий олам нарсаларида мавжуд бўлган сифатлар айна вақтда, алоҳида олинган бўлакда ҳам, моддий зарраларда ҳам мавжуд бўлади. Нарсада қайси сифат устунлик қилса, бизнинг туйғуларимиз шу сифатни идрок этади. Масалан, олтин деганда унда олтин "уруғи"нинг кўплиги тушунилади"². Унинг таълимотида эзгулик сифатида осмон жисмларининг воқеликни асоси сифатида эътироф этилиши, шахснинг юқори чўққига кўтарилишига ижтимоий-фалсафий ғояларнинг роли катталиги масалалари алоҳида таъкидланади. Анаксагор ўзи ҳар томонлама мукамалликка эришган шахс сифатида барча инсонлар учун намуна бўлиб, жамиятда эстетик маданиятни ривожига катта ҳисса қўшди.

Демокрит (эр. ав. 460-370) фалсафий қарашларига кўра атомларнинг турли хилдаги қўшилишларидан маза, ранг, товуш ҳосил бўлади. Масалан, маза Демокрит таъкидлашича, атомларнинг муайян шакллари сезишдир, ширин маза нарса думалоқ шаклдан иборат бўлса, нордон маза нарса эса катта шаклга эга кўпқиррали, ғадир-будир атомдан тузилган.

¹ Ғарб фалсафаси.-Т.: Шарқ, 2004. 45-бет.

² Ўша асар. 51-бет.

Ҳаводаги бир хил атомларнинг зичлашиши рангни келтириб чиқаради. Бениҳоя кўп “туғилиб ва ўлиб турадиган” нафосат олами шу тарика содир бўлади, бу оламдаги гўзалликларни худо яратмаган, балки уларнинг нозик жиҳатлари атомларга боғлиқ. Демокрит ҳар бир нарсани мутаносиблик, яъни меъёр ташкил этади, дейди. Бу мутаносиблик инсоннинг эзгу ва бахтли ҳаёти учун ҳам зарурдир. Гўзаллик – меъёр сақланишини, ўртачаликни тақозо этади. У айтадики, менга на ўта гўзаллик ва на ўта хунуклик ёқади, балки барча нарсалардаги нафосат меъёри билан бўлсин.

Ҳайкалтарошнинг ўғли бўлган Сукрот (эр.ав.469-399) софистлар фалсафасига қарши чиқиб, фалсафада ўзликни англаш тамойилини илгари сурди. У кўпроқ ахлоқ масалаларига эътибор берган бўлса-да, ахлоқий ва эстетик тушунчаларнинг (яхши ва ёмон, адолат ва адолатсизлик, гўзаллик ва хунуклик ва ҳоказо) нисбийлигига катта аҳамият берган. Бир ўринда гўзал бўлган нарса бошқа вазиятда хунук, бир жойда яхши нарса, бошқа ўринда хунук бўлиши мумкин. Бу тасаввур негизида билим ётади, инсон тажрибаси ётади. Унингча, инсоннинг яшаши санъатдан иборат. Ҳаёт бу санъат, санъатни тизимлаштиришда санъатнинг ўзи бўлиши лозим, дейди. “У инсонни санъатнинг асосий объекти сифатида олиб қарайди, санъатнинг эстетик ва ахлоқий мезонлари масаласини ўртага ташлайди ҳамда шулар орқали ижобий жараённи очиб беришга уринади”¹. Шахс ўзининг эстетик маданиятини худоларга ишониб борлиқнинг барча тухфаларидан воз кечиш орқали эмас, балки улардан баҳраманд бўлиб намоён этиши мумкинлигини таъкидлайди.

Сукрот учун эстетик фаолият муайян мақсад ифодаси. Гўзаллик нарса ва ходисаларнинг мутлақ хусусияти эмас. гўзаллик маълум мақсад орқали рўёбга чиқади. Бу нарса вазиятга қараб гўзал ё хунук бўлиши мумкин. Чопишда гўзал бўлган нарса, курашда хунук бўлади ва ҳоказо.

¹ Sher A. Estetika.–Т.: O‘zbekiston, 2014. 44-бет.

Сукрот учун гўзаллик билан яхшилик ўртасида фарк йўқ. Тўғри, Гераклит ҳам гўзалликнинг нисбийлиги ҳақида гапирган, аммо у гўзалликни турли нарса ва ҳодисаларда кўрган.

Сукротнинг эстетик маданиятга доир фикрлари унинг ахлоқийлик билан гўзаллик тушунчаларининг муштараклигини, инсон руҳи ва жисми уйғунлиги зарурлигини таъкидлашда ўз ифодасини топган.

Афлотун (эр.ав.427-347) таълимотига кўра барча, ҳиссий идрок этиладиган нарсалар ўткинчи, ўзгарувчан, нисбий, бу нарсаларнинг сояси бўлган “ғоя”лар эса абадий.

Афлотун Сукрот фикрига кўшилмаган ҳолда гўзаллик – бу чиройли нарса “ғоя”сидир, дейди.

Афлотун эстетикасида гўзаллик категорияси марказий ўринни эгаллайди. Ғоя муайян ҳиссий нарсаларга тааллуқли бўлсагина уларни безаб, гўзаллик бахш этади. Ҳақиқий гўзаллик ғояларда мужассам, нарсаларда эмас, у ҳиссий оламга карама-қарши, вақт ва макондан ташқарида, ўзгармайдиган ҳодиса.

Афлотун гарчи тасвирий санъат ва поэзияда табиатга таклид қилиш ва ҳиссий образли тасвирга интилишни камситса-да, санъатнинг инсон маънавияти, эстетик маданиятини юксалтиришда бадантарбия ва мусиқанинг аҳамияти катта эканлигини тан олади.

У “Давлат” ва “Қонунлар” асарларида мусиқани инсонга таъсирини икки ҳолатга ажратади: “тартибга солувчи” ва “фароғатбахш”. Биринчиси – одамларни тарбиялайди, иккинчиси – бузади. Лекин Афлотуннинг “Қонунлар” асарида қайд этган мусиқа дуч келган одамларга эмас, энг яхши одамларга, яхшигина тарбия кўрган одамларга роҳат бағишлайди, деганда, гарчи жамиятнинг задагон шахсларини кўзда тутган бўлса-да, бу фикрда мусиқанинг инсон эстетик маданиятини юксалтириш, тарбиялаш тўғрисидаги ғоя ётади.

Афлотун кишилардаги мусиқага бўлган мойилликни ундан хабардорлик билан қўшиб олиб бориш тарафдори эди. Ана шунда мусиқа инсон табатини, руҳини тартибга солади.

Бунга юнонларда машхур бўлган оммавий рақслар ва сурнай наволарини мисол қилиб кўрсатади ва гўзаллик, хунуклик, беъманилик нималигини тушунтиради. Гўзаллик – бу турли мусикалар, яхши фазилатлар, одамлар ҳавас қиладиган нарсаларнинг тартибидир, дейди. Ҳиссий роҳат сари интилиш инсон руҳиятини бузади. Масалан, агар ёшлар маишатга ўрганиб, қонунга зид равишда дилхиралик қилиб ва роҳатланиб юрсалар, эстетик маданиятлари бузилиб, беъманиликлар келиб чиқади, дейди Афлотун.

Афлотун жамиятдаги эстетик маданиятни гўзаллик билан боғлар экан, “гўзаллик аниқ предмет, нарса ва воқеликка нисбатан таққосланган нисбийликдан келиб чиқади. Шунинг учун ҳам гўзалликни инсон ақл билан англайди. Давлатни бошқарувчи шахслар авваламбор ана шундай сифатларга эга бўлишлари керак”¹, дейди. Унингча, ҳар бир шахс гўзаллик орқалигина ўзини жамиятда намоён этишга кўпроқ ҳақлидир. Чунки шахснинг эстетик маданияти гўзалликсиз, унинг ғайриҳиссий кўринишсиз халққа ижобий таъсир этмайди. Бундай ҳолатни фақатгина юнонлар амалга ошириши мумкин. “Барча юнонлик бўлмаган халқлар қай даражада маданиятга эришганлигига қарамай ва сиёсий етуқлигига қарамай барибир ваҳшийдирлар”² – дейди файласуф.

Афлотуннинг шогирди Арасту (мил.ав. 384-322 й) қарашларида шахс ва унинг эстетик маданиятига оид кўплаб ғоялар илгар сурилган. Устози Афлотун сингари гўзалликни таҳлил этаркан, Арасту “...гўзаллик ғояларда эмас, балки реал предметларда, улар билан муҳим алоқа ва ўзига хосликдадир”³ дейди. Унингча, гўзаллик оламдаги тартиблик, меъёрлик ва аниқлик асосида келиб чиқади. Гўзаллик ўз жилвасини барча нарса ва ҳодисаларда акс эттириб, шахсни эстетик маданият сари чорлайди. Бундай жиҳат шахснинг

¹ Фалсафа луғати. –Т.: 2004. 327-бет.

² Юлдашев С.А. Антикфалсафа. –Т.: 1999. 78-бет.

³ Ўша асар. 133-бет.

ривожланиши, санъат асарларини ўрганиб боришда мукаммал фазилатларни шакллантиради.

“Табиат, дейди Арасту, – жоннинг ҳамма қисмларини бирга боғлайди, шунинг учун тарбияда биз унга риоя қилишимиз керак ва шахсни ҳар томонлама, уйғун руҳда тарбиялашимиз лозим. Шахсни тарбиялашнинг умумий тизимида эстетик тарбия катта роль ўйнайди”¹. Шундай экан, Арасту шахс эстетик маданияти тарбиянинг маҳсули сифатида майдонга келишини, ҳар бир шахс эстетик идеали орқали табиатни англаб етишини таъкидлайди. Унинг эстетик қарашларига кўра, эстетик маданиятнинг жамиятда доимо ривожланиб бориши узлуксиз бўлиб, “шахснинг уйғун ривожланиш масаласи фақат муайян ижтимоий шароитда, яъни иқтисодий, сиёсий ва маданий шарт-шароитлар бўлгандагина амалий ҳал этилиши мумкин”². Шунинг учун Арастунинг шахс эстетик маданиятига бўлган муносабати бевосита санъат асарларининг тарбиявий моҳияти ва имкониятлари билан боғлиқ.

Арасту эстетик таълимотига кўра, санъат шахсни ҳаётга қизиқишини кучайтиради, нафис ва нозик ҳис-туйғуларни шакллантиради. Шу асосда инсон гўзаллик оламига кириб боради ва жамиятда бахтли ҳаёт, қувонч, ҳаётдан завқланиш, эҳтиросли кайфиятни кечиради.

Арасту мусиканинг инсон эстетик маданияти юксалишидаги аҳамиятини таъкидлар экан, у мусиканинг жамиятдаги ижтимоий-маънавий вазифаларига алоҳида эътибор қаратади: биринчидан, мусиқа тарбия учун зарур; иккинчидан, инсон руҳини поклантиради; учинчидан, таранг фаолиятдан чиқиб, дам олишга чорловчи интеллектуал овутиш вазифасини ўтайди; тўртинчидан, даволайди ва кўнглини очади; бешинчидан, раҳм ва кўрқувдан фориф этиб, инсон кўнглини кўтариб, унга роҳат бахш этади. Бундай инсон маънавиятида содир бўладиган ўзгаришлар

¹ Ғарб фалсафаси. –Т.: Шарқ, 2004. 167-бет.

² Ўша жойда.

пировардида шахсни ҳар томонлама камолотга етишига, эстетик маданиятли бўлишига хизмат қилади.

Фарбий Оврупа мамлакатларида ўрта асрларда шахс маънавий камолоти ва эстетик маданиятига муносабат илоҳий эътиқод билан чамбарчас боғлаб тушунтирилган. Бу давр файласуфи авлиё Августин Аврелий (1354-1430)нинг эстетик қарашлари христиан дини билан боғлиқ бўлиб, оламдаги барча нарсалар, хусусан, шахснинг эстетик маданияти худонинг гўзаллиги ва соф виждонлиги рамзидир, дейди. Унинг “Гўзал ва фойдали нарса ҳақида” деб аталган эстетикага оид трактатида худо яратган гўзалликни одамлар яратган гўзалликдан аъло деб ҳисоблайди. Борлиқдаги гўзаллик нарсаларнинг ранг-баранг кўринишда, шахсда эса маънавий-ахлоқий камолоти тарзида намоён бўлади. Жамиятда кишиларнинг гўзаллик қобилиятларининг ўсиши маънавий йўл орқали, яъни “Бахтли ҳаёт” да ўз аксини топади. Бахт эса адабиятга дахлдор туйғулар, тасаввурларга эга бўлишдир. Маънавий кадриятлар эстетик маданият, муҳит билан умумийликда қарор топади, кишиларнинг бир-бирига кўмак бериши тенглик ва мутаносиблик белгисидир, дейди. Шахс юксак маданиятга эришиш учун “бахт” ғоясига содиқ қолиши зарур. “Августин эллинистик фалсафа билан ҳамоҳанг тарзда инсон ҳаётининг мақсади ва мазмуни бахс-саодатга эришиш эканлигини эътироф этади. Бахтнинг калити худо. Инсоний бахтга эришиш Худони билиш ва руҳни турлитуман синовлардан ўтказиш орқали амалга ошади”¹, дейди. Августин таълимотида худо барча нарсанинг негизи бўлиб, олий бахт ғояси эстетик маданият учун интилишда инсон маънавиятида катта роль ўйнайди.

Ўрта аср файласуфи ва илоҳиётчиси Фома Аквинский (1225-1274 й)нинг эстетик маданият тўғрисидаги қарашлари динни жамиятда шахсларни бошқарувчи куч сифатида талқин этиш билан боғлиқ. Қачонки, жамият ва давлат юқори даражадаги эстетик маданиятга эга бўлса “фуқароларнинг

¹ Фарб фалсафаси. –Т.: 2004. 9-бет.

фаровонлигини таъминланади. Давлатнинг ташқи мақсади ва мазмуни эса самовий роҳат-фароғатга эришишдир. Бунга эса фуқароларни давлат эмас, черков етаклайди”¹. У маънавий гўзаллик ва ҳиссиёт, табиат гўзаллиги, худонинг гўзаллигидан намуна олишини, олам нафосати объектив ва субъектив характерга эга эканлигини айтади. Гўзаллик кишини ўзини идрок этиб, завқ, лаззат ва роҳат кайфиятларини бошидан кечиришдан пайдо бўлади. Бу нарса, ўз навбатида, инсоннинг нарса ва ҳодисаларни ҳиссий-эстетик ўзлаштириб эстетик маданиятини юксалтиришда намоён бўлади, дейди у.

Аквинскийнинг санъат ҳақидаги қарашлари антик давр эстетик ғояларига узвий равишда боғланган. Санъат инсонга табиат гўзаллигини билишда ва ҳис қилишда, нафосат оламини тушуниб етишда катта ёрдам беради. Санъатнинг вазифаси гўзал образларни яратиш, нарсаларнинг мутлақо ранг-баранг кўринишларини ва шу тариқа инсон маънавиятини шакллантиришдан иборатдир, деган фикрларни билдиради.

Уильям Оккам (тах. 1300-1349 й) ўрта асрлар инглиз фалсафасининг йирик вакилидир. Унинг фалсафасида эстетик маданият масалалари инсоннинг шахсий ғоялари, қарашлари билан узвий боғлиқ. Оккамнинг эстетик таълимотида индивидуалистик қарашлар биринчи ўринда туради. Унинг фикрича, жамиятнинг равнақи унинг аъзолари – алоҳида одамларнинг бахтли бўлишини билдирмайди. Жамият аъзоларининг эстетик маданияти муштарак маънавий-фалсафий дунёқарашилар йиғиндисидан ташкил топади.

Европа Уйғониш давридаги ижтимоий-фалсафий қарашларда шахснинг жамиятда тутган ўрни ва ролига катта аҳамият берилган ҳамда турли мафкуралар ва ғоялар кураши жараёнида эстетик маданиятга кенг ўрин ажратилган. Маълумки, бу даврда ҳар бир шахснинг эркин фикрлаш маданияти, воқелик ҳақидаги фалсафий дунёқараши ахлоқий-эстетик тасаввурлари янгиланди, жамият маданияти ривож

¹ Ғарб фалсафаси. –Т.: Шарқ, 2004. 246-бет.

ошади, янги тўлқин –инсонпарварлик тўлқини вужудга келди. Бунинг натижасида Уйғониш даври эстетикасида инсонпарварлик ғоялари улуғланди, бадий ижодда уйғунлик ва мувофиқлик, гўзаллик ва улуғворлик, санъатнинг ижтимоий ҳаётдаги ўрни каби масалалар эстетик-фалсафий тафаккурда қалқиб чиқди. Бу пайтда бир қанча буюк мутафаккирлар Петрарка, Бокаччо, Альберти, Донателло, Леонардо до Винчи, Микеланджело, Рафаэль, Франсуа Рабле, Э.Роттердамский, Шекспер, Сервантес кабилар етишиб чиқди. Улар ўзларининг бадий ва санъат асарларини яратиб қолдирдилар ва Уйғониш давридаги ҳаётбахш санъат ва маданиятини вужудга келтиришди.

Инсон шахсини улуғловчи фикр-мулоҳазалар, гўзалликни мадҳ этувчи бадий асарлар вужудга келди. “Ренессанс даври адабиёти ва санъатида ҳар қачонгидан кўра яқка киши шахсига эътибор кучайди. Бундай ҳолат Ренессанс даврида шахс деган тушунчанинг расман шаклланишига туртки бўлди. Шахс тушунчаси индивид тушунчаси билан баб-баробар ишлатила бошланди. Шунингдек, Уйғониш даври адабиётларида шахс деганда кишининг хатти-харакатлари, хулқ-атворидаги масъулиятни сезиш қобилияти тушунилды. Шахснинг эстетик диди, ахлоқ-одобига хос қирраларининг ривожланиши ҳам бир-бирига ҳамоҳанг бўлиши зарур”¹ эканлигига эътибор қаратилди.

Уйғониш даври ижодкорлари фаолиятида эстетик маданият ўзининг кўп қирралиги билан шахс ҳаётига боғлиқ бўлди. Бунда ҳар ҳил оқимлар вужудга келиб, улар бир-бири билан тўқнашди. Бу давр эстетик маданияти ҳайкалтарошлик, рассомлик, мусиқа санъати ва адабиётда шаклланди. Натижада, янги руҳдаги шахс эстетик маданиятнинг тушунчалари, қарашлари ва тасаввурлари жамиятга кириб келди.

Ренессанс даврининг дастлабки файласуфи Данте Алигъери жамият эстетик ғояларининг шахс ҳаёти билан

¹ Фарб фалсафаси. –Т.: Шарқ, 2004. 267-бет.

узвий боғлиқ эканлигини таъкидлади. Унинг фикрича, шахснинг эстетик маданиятли бўлиши “ҳаётнинг гўзаллигини тушунишга, уни чинакамига севишга, жамият ҳаётида фаол иштирок этишга, халқ, Ватан манфаатини ҳимоя қилишга, уни кўз қорачиғидек сақлашга чақиради. Дантени ҳаётнинг гўзаллиги, унинг маъно ва мазмунини инсонпарварлаштириш кизиқтиради”¹. Данте таълимотига кўра, шахснинг эстетик маданияти унинг жамият билан нечоғлиқ чамбарчас боғлиқ эканлигига, шунингдек, жамиятнинг қанчалик инсонийлашганига боғлиқ. Инсоннинг эстетик маданияти билан жамиятнинг инсонийлашув жараёни доимо ўзаро келишув ва ҳамкорликни тақозо этади.

Альберти бу ҳақда сўз юритиб, очкўз кўзлар гўзалликка интилиб, жиддий ҳаётни ўзгартиради. Ҳаётдан эстетик маданиятни излаб топишга ҳаракат қилади. Билмадим улар ниманидир топишга интилади. Йўқ нарсани излаб, бор нарсага қарамайди, воқеликдаги санъатни тушунмайди, инсон меҳнатининг қадрини узокдан излайди. Айрим пайтда улар ҳаётдаги эстетик маданиятни тушунтиролмайдди, гўзалликка бўлган чанқоғини ўзлари ҳам қондиролмайдди, дейди. Аслида, улар топишга интилаётган ҳаёт олдида турганлигини тушунмаслигининг оқибатидир.

Уйғониш даврининг илк инсонпарварлик ғоялари билан уйғунлашган эстетик маданиятни илгари сурган Франческо Петрарка (1304-1374)дир. Унинг эстетик, адабий ва сиёсий қарашлари “Ҳаётдан бешиш”, “Ёлғизликдаги ҳаёт”, “Ўзим ва бошқаларнинг жоҳиллиги ҳақида”, “Авлодларга мактублар” деб аталган рисоаларида ўз ифодасини топди. Ўзининг бадиий асарларида ишқий лирика, ватанпарварлик руҳи билан суғорилган шеърлар ёзди. Петрарка биринчи бўлиб Оврупа поэзиясида христиан лирикасини ва дунёвий ишқни куйлади. Унинг бир қатор лирик шеърлари ўзбек тилига ҳам таржима қилинган.

¹ Ғарб фалсафаси. –Т.: Шарқ, 2004. 272-бет.

Оврупа Уйғониш даври адабиётининг йирик намоёндаси Жованни Бокаччо (1313-1375) нафосат ҳақидаги ғояларини ўз асарларида илгари сурди. Дастлабки асарлари “Филоко ло”, “Филострасо” да севги саргузаштларини ифодалади. “Амето”, “Фьезолан парилари” асарида дунёвий ишк-муҳаббатга қарши бўлган диний қарашларни масхаралади. Юзта новелладан иборат “Декамерон” тўпламида оддий инсон ва унинг муҳаббатини улуғлади, котолик черкови акидалари ҳамда руҳонийларининг кирдикорларини фош этиб, ўша давр Италия воқелигининг ҳаққоний манзарасини яратди. Бу тўплами билан Бокаччо бутун дунёга машҳур бўлди.

Леон Баттиста Альберти (1404-1472) буюк италян архитектори, санъатшуноси ва адабиётчисидир. У Уйғониш даврининг архитектори сифатида биринчи бўлиб, черков қурилишларини замонавий Рим меъморчилиги асосида беади. Альберти архитектура ва санъатга оид “Ҳайкал”, “Рассомлар”, “Меъморчилик” каби трактатларини яратди. У илмий изланишлари давомида рассомчиликнинг моҳияти, қадимий юнон-рим сарчашмалари, замонавий санъатнинг ижодиётдаги ўрнини кўрсатиб берди. Ўз қарашларида ўрта аср анъаналаридаги эстетик маданиятнинг ижтимоий ҳаётдаги ролини ақлий жиҳатдан таҳлил этиб берди.

Фарбий Оврупа Уйғониш давридаги италян рассоми ва файласуфи Леонардо до Винчи (1452-1519) эстетик тафаккур ривожда катта хизматини намоён этди. У мусаввирлик санъати негизида шахс гўзаллигини очиб беришга интилни. Унингча, буюк рассом табиатда инсонни эстетик баҳраманд қилувчи функцияни бажаради. Леонардо рассом учун ҳиссиётларга асосланиш муҳимлигини таъкидлайди. Ойнага ўхшаб, кўрганини ўйламасдан тасвирлайдиганни рассом деб бўлмади, дейди. Унинг яратган санъат асарларида дунёни билишга интилиш, шахс эстетик маданиятининг санъатдаги роли ва ўзига хос хусусиятларини очиб берди. Санъатнинг инсонлар ўртасидаги мавқеини воқеликдаги гўзалликни излаб топиши билан боғлади. Умуман олганда, Леонардо до Винчи жамият ҳаётидаги эстетик маданият санъат асарларида ёрқин

акс этишини, ташқи кўринишдан жозибадор, жилвали, нозик табиатни маънодор оҳанги сезилиб туришини таҳлил этади.

Уйғониш давридаги буюк рассомлардан бири Рафаэль Санти (1483-1520) бўлиб, бутун вужуди билан гўзал бўлган инсонни – унинг чиройли ва бақувват қадди-қоматини, юксак ақл-заковатини, олижаноб характерини тасвирлашга интилни. Ёш Рафаэль ўз санъат асарларида бино ва иншоатларнинг кўркем намуналарини чизиб, архитектурага ҳам қизиқишини намоен этди. Унинг қувонч ва бахтни куйлаган санъати осойишталик билан нафас олади. Рафаэль ўз асарларида кўриниши тўғри мутаносибликка эга бўлган гўзалликни ва эстетик маданиятни топишга интилган эди.

Улуғ ёзувчи ва драматург Вильям Шекспер (1564-1616) бутун ҳаётини театр билан боғлаган эди. Ёзувчи ҳамма жойда ёвузлик ҳукм суради, унинг захри ҳамма ҳис-туйғуларда: ишонч хиссида ҳам, ҳақ ва ноҳақни хис қилишда ҳам, севгида ҳам бор, – деб ўйлайди.

Шекспер шахснинг ички дунёси улуғлиги ва эстетик маданиятини чуқур ҳис қилади. Шунинг учун ҳам “Отелло”, “қирол Лир”, “Гамлет”, “Ромео ва Жульетта”, “Юлий Цезар” каби трагедиялари ўзининг ички моҳияти ва мазмуни билан кишилар қизиқишларини ўзига жалб этади.

Шекспернинг “Гамлет” трагедиясининг қаҳрамони “Инсон нақадар санъаткорона яратилган-а! Ақли жуда соғлом. Ҳар бир ишни аниқ ва моҳирона бажаради. У барча оламнинг кўркидир” – деб эстетик маданиятга доир фикрларни хитоб қилади. Шунингдек, “қирол Лир” трагедиясида Шекспер зебу-зийнат ва айш-ишрат ичида дабдабали ҳаёт кечираётган бир тўда ҳукмронлар билан сонсаноксиз халқ оммасининг азоб-укубатларини кўрсатади.

Шекспер Уйғониш даврининг инсонпарвар фикрларини ўз дунёқарашидан келиб-чиқиб холисона баҳолаб беради.

Уйғониш даври алломаларининг эстетик ғоялари нафақат ғарбда, балки бутун дунё эстетикаси ва маданияти таракқиётида ўчмас из қолдирди. Шу билан бирга кейинги давр ижодкорлари томонидан бу пайтда яратилган санъат ва

МУНДАРИЖА

КИРИШ..... 3

**БИРИНЧИ БОБ. ШАХС ВА ЖАМИЯТ ЭСТЕТИК
МАДАНИЯТИ РИВОЖЛАНИШИНИНГ НАЗАРИЙ-
МЕТОДОЛОГИК АСОСЛАРИ**..... 7

1.1§. Эстетик маданият ривожланишининг фалсафий
асослари 7

1.2§. Фалсафа тарихида эстетик маданиятнинг ўрганилиши:
ретроспектив ёндашув 12

1.3§. Жамият эстетик маданияти ривожланишининг
конуниятлари ва тамойиллари 46

1.4§. Шахс ва жамият эстетик маданиятининг диалектикаси 63

**ИККИНЧИ БОБ. ЭСТЕТИК МАДАНИЯТДА МИЛЛИЙ
ВА УМУМИНСОНИЙ ҚАДРИЯТЛАРНИНГ ЎЗARO
АЛОҚADORЛИГИ**..... 80

2.1§. Ўзбекистонда эстетик маданиятнинг онтологик,
этномаданий негизлари 80

2.2§. Ўзбекистонда эстетик маданият юксалишининг миллий
ва умуминсоний хусусиятлари 121

2.3§. Эркин фуқаролик жамияти шароитида шахс ва жамият
эстетик маданиятининг қадриятли томонлари..... 142

**УЧИНЧИ БОБ. ШАХС ЭСТЕТИК МАДАНИЯТИНИНГ
ҒОЯВИЙ, МАЪНАВИЙ-МАФКУРАВИЙ ВА
ПРАКСИОЛОГИК МОҲИЯТИ**..... 168

3.1§. Шахс эстетик маданиятининг миллий ғоя ва мафкура
билан ўзаро таъсирланиши 168

3.2§. Шахс эстетик маданиятининг этномаданий ва маънавий-
мафкуравий ҳолатини миллий турмуш шароитларида
ривожланиши..... 190

3.3§. Шахснинг эстетик маданиятини шаклланишида
санъатнинг конструктив аҳамияти 214

ТЎРТИНЧИ БОБ. ГЛОБАЛЛАШУВ ЖАРАЁНИДА ШАХС ЭСТЕТИК МАДАНИЯТИНИ ШАКЛЛАНТИРИШНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ	236
4.1§. Узлуксиз таълим тизимида глобаллашувнинг шахс эстетик маданиятини шакллантиришдаги ўзига хос хусусиятлари	236
4.2§. Шахс ва жамият эстетик маданиятини валеоэстетик тарбия билан уйғунлаштириш масалалари	255
4.3§. Эстетик маданиятни юксалтириш омиллари ва истикболлари.....	277
ХУЛОСА	295
Фойдаланилган адабиётлар рўйхати	304

УЎК 118.232.822

КБК 87.817

F 75

Файбуллаев Отабек Мухаммадиевич

ЭСТЕТИК МАДАНИЯТ

Монография

ISBN 978-9943-6590-6-3

Муҳаррир: Нафиса Рустамова

Мусаххих: Нигора Тожиқулова

Тех.муҳаррир: Шохжаҳон Абдурахимов

“Наврўз” нашриёти ДУК, Тошкент – 2020

Нашриёт гувоҳномаси АИ № 170.29.12.2009

11.08.2020 йилда босишга рухсат этилди:

Офсет босма қоғози. Қоғоз бичими 60×84_{1/16}.

“Times” гарнитураси. Офсет босма усули.

Ҳисоб-нашриёт т. 19,5, Шартли б.т. 13,1.

Адади 500 нусха. Буюртма №293.

СамДЧТИ нашр-матбаа марказида чоп этилди.

Манзил: Самарқанд ш, Бўстонсарой кўчаси, 93.